

Vägvisare till mörka källor – Ivar Hjertén och tvisterna om fascismen som samhällsfenomen

Vad är fascismen? Vilka är dess samhällseliga förutsättningar? David Brolin låter, i sökande efter svaret på dessa frågor, en bortglömd svensk författare från tjugotalet bli hans vägvisare. Paradoxalt nog visar sig en konservativ lektor i romerska språk – samtida med Mussolini – hysa större medvetenhet om fascismens klassnatur än företrädarna för den senaste forskningen om fascismen.

Vad är fascism? I vetenskapliga och politiska sammanhang möter vi ständigt detta innehållsligt mångskiftande begrepp, som kanske är den politiska term som är mest omtvistad. Begreppet inbjuder till förvirring och dispyt.

Orsakerna är flera men den grundläggande förklaringen till kontroverserna kring fascismen är av politisk natur. Fascism har blivit ett skällsord som kastas i ansiktet på politiska motståndare. Alltför ofta används begreppet synonymt med våld och terrorism. Begreppet tenderar då att tömmas på innehåll och mista den analytiska skärpan. I denna artikel – om en märklig svensk intellektuells förhållande till den italienska fascismen – är syftet att skala bort några missuppfattningar som råder inom aktuell fascismforskning samt skissera en rimligare syn på vad fascismen handlar om.

Humanism och överklassfascism

Mitt teoretiska och historiska verktyg består av ett par skrifter av Ivar Hjertén (1871-1955), en numera bortglömd svensk författare. Han representerar den bildade borgerligheten: en lärd humanist, filolog och skolman med stora kunskaper om italiensk kulturhistoria och svensk litteratur. Han var verksam som lektor i Västerås. Hjertén tillhör en generation av konservativa med namn som Rütger Essén, Adrian Molin och Rudolf Kjellén, födda på 1870- och 80-talen. Det är den nya tidens kämpande konservativa som hårdnackat motsätter sig tidens demokratisering. Medan de etablerade högerpartierna resignerade inför demokratin och den allmänna rösträtten, radikaliserades stora grupper av intellektuella och akademiker vid våra lärosäten. Det demokratiska genombrottet och parlamentarismen sågs i dessa kretsar som fördärv och en kulturfara. Föraktfullt talade man om ”demokratismen”, ”massväldet” och ”engelska sjukan”. Vad man fruktade var inte bara att den egna positionen skulle undermineras, nej hela samhället riskerade att gå under om den obildade pöbeln – läs arbetarna – släpptes fram. 1920- och 30-talen blev krisdecennier – präglade av arbetslöshet, bondenöd och parlamentarisk handlingsförlamning. Demokratin, vars segertåg man förutspått, utmanades av en tillbakaträngd elit. Ropen på starka och handlingskraftiga män blev vanliga, och inte bara bland konservativa: Torgny Segerstedt kunde i intelligensaristokratisk anda prisa Mussolini, tala om ”parlamentsledan” och håna socialdemokraternas antifascism.

På 1920-talet gav Hjertén ut två politiska skrifter. Det är två minst sagt märkvärdiga tidsdokument. De utgör ett unikt svenskt vittnesmål om borgerlighetens paniska reaktioner inför demokrati och socialism.

Samma år som Mussolini genomför sin beryktade marsch mot Rom utkommer Hjerténs *Fascismen. Hur uppstod den italienska fascismen och finnas förutsättningar för en svensk fascism?* Denna lilla skrift (hädanefter förkortad till *Fascismen*) är faktiskt en av de första som

överhuvud producerats om fascismen. Den är samtida med de allra första italienska fascisttuttolkarna. Det är flera år innan de första svenska fascisttidningarna (Nationen och Spöknippet) och partierna (Sveriges Fascistiska Folkparti och Nysvenska rörelsen) dyker upp.¹

År 1924 levererar Hjertén en betydligt fylligare Mussolinibiografi, som samtidigt är en krönika över fasciströrelsens framväxt och konsolidering; *Mussolini och den nya demokratin*. I dessa två skrifter möter man en välformulerad och bildad gentleman, en språkmedveten representant för kulturernas Europa, men också en vägvisare på de mörka stigar som delar av den europeiska borgerligheten beträdde efter första världskriget. I Hjerténs 20-talsproduktion smälter humanism och fascism samman.

I *Fascismen* – en liten broschyr på 30 sidor – framträder journalisten Hjertén med synpunkter på den italienska och svenska samhällssituationen. Han berättar att han vistats i Italien i ”händelsernas brännpunkt”.² Han har som journalist för *Stockholms Dagblad* följt utvecklingen på plats.

Det var, skriver författaren, ur två omständigheter som den italienska fascismen föddes: Versaillesfreden och den kommunistiska terrorn. De fredsvillkor som pådyvlades Italien var förnedrande för nationalkänslan. Man gavs Syd-Tyrolen – där mest tyskar bodde – men förlorade det av tradition italienska området Illyrien. Fredsslutets förnedring gav upphov till nationalistisk aktivism och fälttåget mot Fiume.³ Men den avgörande omständigheten bakom fascismens framträdande var den ”revolution i Djengis Khans anda, som hotade Italien sommaren och hösten 1920 och som naturligtvis om den segrat, skulle ha sopat bort varje spår av individuell frihet och äganderätt”.⁴ Det italienska socialistpartiet var mer eller mindre kommunistiskt och styrt från Moskva. Enligt författaren bestod dess metoder huvudsakligen av sabotage, strejker, trakasserier, sprängattentat och mord. Så radar Hjertén upp det ena skräckexemplet efter det andra. Kontentan är att kommunisterna gick fram med en ”djävulsk råhet”.⁵ Mot detta fanns till en början inget motstånd. Borgerligheten var försvagad, viljelös och feg. Regeringen Giolitti – genomgående hånad – förhandlade med insurgenterna istället för att bekämpa dem. I detta vakuum dök fascisterna upp:

”Utledsen vid regeringens nesliga passivitet och dokumenterade oförmåga att skydda medborgare till liv och egendom beslöt den nationellt sinnade italienska ungdomen, ledd av personer, som man tills dato här hemma i Sverige aldrig gjort ens ett ärligt försök att förstå, att ta nationens och frihetens sak i egna händer.”⁶

Fascisternas första uppgift blev att säkra ”rätten att arbeta”. Man upplöste strejker och ockuperade om så krävdes fabrikerna. ”Arbetsfreden”⁷ återinfördes. Fascismen var en ”social brandkår” som fick rycka in för att stävja de bråkiga industriarbetarna. För detta ändamål krävdes ”drastiska medel”.⁸

Ivar Hjertén konstaterar att fascismen ”löst” sitt första problem – frihet, arbete och ordning råder. Vi bör notera Hjerténs frihetsbegrepp, som är knutet till arbetet och ägandet.

¹ Sveriges Fascistiska Kamporganisation bildas 1925.

² Ivar Hjertén, *Fascismen* (Västerås, 1922)

³ Ibid. s.7.

⁴ Ibid. s.7f.

⁵ Ibid. Hjertén har inte direkt fel när han radar upp det socialistisk och anarkistiska våldet. Sådant förekom. Men den revolutionära vänsterns våld var sporadiskt, medan de fascistiska våldsaktionerna var systematiska till sin karaktär. Av de tusentals politiska mordena under åren 1919-22 var det betydligt fler offer bland socialisterna. Se Stanley G. Payne, *A history of fascism 1914-1945* (London, 1997) s.105f.

⁶ Hjertén (1922) s.17.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. s.18.

Han frågar sig: Hur ser det ut i Sverige? Går det att dra paralleller mellan vårt land och situationen i Italien sommaren 1920? Finns förutsättningar för en svensk fascism? Inledningsvis svarar Hjertén ”nej” på frågan. I Italien råder social nöd, flammande irredentism⁹ och nationalism; i Sverige relativt ”välstånd” och en lugn och sansad mentalitet. Den svenske proletären är klokare och mer bildad än sin italienske broder, han hemfaller inte åt revolutionsdrömmar och inte heller tar han (i någon större omfattning) order från några bolsjeviker. ”Så länge situationen är så pass hoppfull, göres oss näppeligen behov av någon svensk fascism – vit eller kolorerad – för att hålla hemmoskoviterna tygeln.”¹⁰

Men det som till en början ser ut som en absolut skillnad mellan länderna, visar sig dölja likheter. Vi har i Sverige flertalet olösta problem av social och ekonomisk karaktär. De sociala problemen finns inom arbetets sfär. Hjertén vänder sig mot ”arbetsnedläggelser” och trakasserierna av ”arbetsvilliga” (han avser antagligen strejkbrytare). På det ekonomiska området är svensken en analfabet som aldrig lärt sig konsten att spara. Med hjälp av lagen kan kanske problemen lösas. Om situationen förvärras, om en fortsatt dåraktig och slösaktig politik får ekonomin att kollapsa, kan ytterst våldsamma konfrontationer komma till stånd, värre än de vi skådat i Italien. Då hjälper inga lagar, då behövs fascism – det är Hjerténs tanke.

Fascismens historia

I Mussolinibiografen tecknas fascisthövdingens och svartskjortornas historia. Ivar Hjertén är rätt fåordig om fascismens plats i den historiska utvecklingen och skiljer sig därmed från mycket av den fascistiska historieskrivningen, som försökte koppla samman fascismen med stora tänkare och nationalisterna i den italienska historien. Dante, Machiavelli och Garibaldi blev ur denna synpunkt föregångare till Mussolini. Hjerténs tystnad har att göra med viljekulten och handlingens primat framför lärosystem och intellektuellt arbete:

”Fascismen gick alltså fram ur en idé, men den var därför ingalunda någon ideologi. Den var ingen utarbetad och färdig filosofisk doktrin, fotad på en viss transscendental världsåskådning, eller ens ett i detalj genomtänkt politiskt system, grundat på statsfilosofiska maximer. Den ville ej vara en politisk skola eller ett parti, den var, enligt egen uppgift ”ett själstillstånd”, en viss sinnesförfattning, starkt viljebetonad, inriktad på handling, icke på abstrakta överväganden och dialektisk ordstrid.”¹¹

Fascismen fick sin filosofi efterhand, men ägde från början ”ett djupt inre samband med vår samtids filosofiska evolution”.¹² Fascismen vände sig mot materialismen, positivismen och den ”mekaniska världsförklaringen”. Man anknöt till den nya idealismen formulerad av exempelvis den franske filosofen Henri Bergson. Det är dock ”händelsernas logik” som kommer före teorin. Man kan i ena läget vara reaktionär, för att i nästa stund vara revolutionär. Endast en sak består och det är nationalismen, kärleken till det italienska folket.¹³

Arbetarna och arbetarrörelsen

Mussolini är inte arbetarfientlig, han älskar arbetarna, bryr sig om dem. Han kommer ju själv ur dess led, skriver Hjertén i sin biografi. Många av deras krav – till exempel 8-timmars arbetsdag – är rimliga och skall respekteras. Varför? Av nationella skäl. Arbetarna är italienare och del av

⁹ Irredentism (av ital. *irredento*, obefriad) står för de italienska enhetssträvandena att införliva områden med italienskt språk (Malta, Korsika, Schweiz etc) med Italien.

¹⁰ Ibid. s. 21.

¹¹ Ivar Hjertén *Mussolini och den nya demokratien* (P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm, 1924) s.90.

¹² Ibid. s. 92.

¹³ Ibid. s. 92.

nationen. Fascismens nya demokrati vill förbättra arbetarklassens andliga och materiella villkor för att stärka helheten, den italienska statsbildningen.¹⁴ Att arbetarklassen i kraft av sin numerära storlek skulle få större inflytande på samhällsstyret avfärdas som en dåraktig metafysisk idé. De saknar mognad och andlig bildning. Inte heller arbetarrörelsen är någon fiende. Den verkliga fienden är socialist- och kommunistpartierna och deras korrupta, onationella ledare. Här finns dock en tvetydighet att uppmärksamma. Med arbetare menar nämligen Hjertén/Mussolini något annat än vi föreställer oss. De har inte kroppsarbetare i åtanke. Man definierar helt enkelt om arbetarbegreppet. Arbetare är ”alla nationens produktiva krafter”,¹⁵ dit räknas såväl andligt som materiellt arbete. Kampen står alltså inte mellan arbete och kapital, nej, den står mellan ”arbetare” och ”parasiter”. Klassdimensionen upplöses och avlöses av en motsättning mellan närande och tärande krafter. De verkliga arbetarna, exempelvis industriarbetarna, hamnar i kategorin parasiter eftersom de medelst strejker tillfogar ekonomin, det produktiva arbetet, allvarliga skador.

Hjertén faller, som sagt, många hårda ord om den italienska socialismen: den är materialistisk, naiv och brutal. Den uppmuntrar lättja och förakt för arbetet. Det verkligt stora hotet kommer emellertid från kommunismen och den klass som anammat dess idéer: industriarbetarna. Medan socialismen betraktas som ursprungligen en ”tysk importvara” – alltså onationell och anti-italiensk – ses kommunismen som en rysk import. ”Sovjetregimens införande i Ryssland har på ett oanat sätt bidragit att brutalisera den italienska socialismen, som redan från början var ganska radikal.”¹⁶ Kommunismen passar Italien mycket dåligt. ”Man kan icke tala om kommunism i ett land, där människorna äro förfinat, gudomligt personliga”, citerar Hjertén instämmande Mussolini.

”Den avsedda kommunistiska revolutionen intresserade sig icke det minsta för helheten, den var ämnad att tillgodose ett klassintresse; alltså var den reaktion och tyranni.”¹⁷ Kommunismen är reaktionär, det är Hjerténs slutsats. Den slår vakt om klassintressen och därmed kan den inte vara revolutionär. Endast fascisterna har genomfört en verklig revolution. Detta är en intressant tanke som haft stor betydelse för fascismens genomslagskraft. Genom att förespråka en total revolution som går ut på en andlig pånyttfödelse av nationen kunde man framstå som radikalare än socialister och kommunister som endast ville förändra ett ”ytfenomen” som kapitalismen. Fascisternas tal om en ”ekonomilös” era tilltalade småborgerskapet som drabbats hård av den ekonomiska krisen.¹⁸ För Hjertén är socialister och kommunister obildade materialister som inte kan höja sig över egenintresset; men man bör då uppmärksamma vilken oerhört stor plats ekonomin i själva verket upptar i Hjerténs böcker. Närmare bestämt finns en akut spänning mellan andlighet och (ny)liberal ekonomisk teori, mellan idealism och behovet av en balanserad budget. Först kommer talet om nationens och alla italienares väl och ve, sedan talet om den ”borgerliga medelklassen” som ”statskroppens ryggrad”.¹⁹ Det stora bekymret är att borgerligheten pauperiserats. Den ekonomiska situationen under kommunisternas revolt var illavarslande: ”En universitetsprofessor avlönades med 15.000 lire, under det en sjåare i Genua tog in 50.000 plus skattefrihet och gratismacaroni.”²⁰ Fascismens ekonomiska program rättade

¹⁴ Ibid. s.120f.

¹⁵ Ibid. s.123.

¹⁶ Ibid. s.82.

¹⁷ Ibid. s.125.

¹⁸ Resonemanget är hämtat från Georg Lukács [Förnuftets banemän – från Nietzsche till Hitler](#) (Arkiv, Lund 1985). Lukács behandlar i sin kritik av den tyska ideologin/filosofin föregångare till nazismen (Nietzsche, Heidegger, Spengler m.fl.) men analysen kan appliceras på den italienska fascismen.

¹⁹ Hjertén (1924) s.104.

²⁰ Ibid.

till missförhållandena.²¹

Stark stat och svagt parlament

Hjertén avvisar idén om den totala staten som griper in på samhällslivets alla områden: ”Fascismen förkastar absolut den socialistiska tendensen, att statsstyrelsen bör ingripa på snart sagt alla områden av det medborgerliga livet.”²² Staten skall vara begränsad – men stark och auktoritär. Den har tre ansvarsområden: att garantera den inre ordningen, yttre försvar och utbildning. På dessa områden kräver den auktoritära staten obönhörlig lydnad och underkastelse. Ohörsamhet tolereras inte, utan nedkämpas omedelbart. För att skydda lagen kan staten använda vilka medel som helst. Den starka staten ersätter den svaga utdöende liberala. Hjertén avvisar all styrning av ekonomin. Således är det föga förvånande att han vill slå vakt om den privata äganderätten. Den nya statsmakten upphäver inga klasskillnader eftersom den tvärtom är hierarkisk. ”Medborgarna skola vara likställda inför lagen, men de varken kunna eller böra vara det i sin sociala ställning.”²³ Fascismen återinsätter en ”naturlig hierarki” och en ”demokratisk aristokrati” i samhället. De styrande tillhör en ”andlig elit”.²⁴ Hjertén hävdar sedan att en viss ”klasscirkulation” är av nöden så att inte de övre och de undre samhällsskikten degenererar, (en för övrigt typisk nykonservativ tanke).

Monarkin

Det fascistiska programmet synes, trots försäkringar om motsatsen, rymma mer av traditionellt reaktionärt tankegods än revolutionär omvandling av makt- och ägandestrukturen. (Hjertén anar kritiken men försöker neutralisera den med ett Mussolinicitat, som går ut på att ”reaktionär” är bara ett ord som inget betyder!) Redan i sin första skrift framhåller författaren att tiraderna mot storkapitalet snarare bör ses som skapade efter ”propagandatekniska hänsyn”.²⁵ Sin bestående insats har fascismen i bekämpandet av ”fackföreningsproletariatet”. Konservatismen framträder i skarp relief när fascismens förhållande till monarkin dryftas. Under fascismens kampår fanns, med Mussolinis ord, en ”republikansk tendens” inom rörelsen. Denna försvann strax innan maktövertagandet. Enligt Hjertén var fascismen aldrig någon principiell motståndare till monarkin. Futuristernas våldsamma anti-klerikalism var inte representativ. Fascismen kan och bör vara monarkisk och rojalistisk. Monarkin skall representera nationen och den historiska kontinuiteten. ”Monarkin skall vara inkarnationen av statsbegreppet.”²⁶

Fascismtolkningar

Låt oss konfrontera en kritisk läsning av Hjerténs idéer med olika tolkningar av fascismens egenart. Enligt det traditionellt liberala synsättet är fascismen en sjukdom i samhällskroppen som botas genom upplysning och spridande av de goda liberala värdena. Fascismen, heter det, är inget strukturellt samhällsproblem. Det finns inget samband mellan samhällsformationen och de

²¹ Fascismens finansminister Alberto De Stefani prisas för sina finansiella reformer. Genom ny skattelagstiftning skyddade De Stefani kapitalbildningen: sänkt förmögenhetsskatt, mindre omfattande arvsskatt etc. (s. 213-14).

²² Ibid. s.170.

²³ Ibid. s.180. I sin utläggning om den ”naturliga ojämlikheten” kommer författaren in på skillnaden mellan Italien och de nordiska länderna. I Italien är ojämlikheten mer ”naturlig” än t.ex. i Sverige. ”Italienaren har en klar intuition av att greven och miljonären kunna och böra göra åtskilligt, som deras skraddare eller chaufför icke böra göra.” (s.181). Vi har mycket att lära av italienarna, konkluderar Hjertén.

²⁴ Ibid.

²⁵ Hjertén (1922) s. 27.

²⁶ Ibid. s.144.

fascistiska rörelserna. Fascismen betraktats istället ur ett psykologiskt – eller mer exakt ett patologiskt – perspektiv: en ledare (en Führer) ”förtrollar” och ”förleder” massorna till krig och undergång. Den liberala tolkningen ser fascism som en blandning av maktbegär, nihilism och ondska. Fascismens ideologi (om vi överhuvud kan tala om en sådan) spelar en sekundär roll; den kommer i efterhand för att legitimera det som är huvudmålet: makten.

Går vi sedan över till marxistiska föreställningar om fascismen, finner vi, grovt sett, två olika strömningar. Den ”ortodoxa” ersätter det liberala psykologiserandet med en ”ekonomistisk” tolkning. Man inriktar sig på kapitalistklassens behov av att med ytterligt reaktionära medel slå tillbaka arbetarklassen. Den ”tredje periodens” kommunistiska teoretiker jämförde den fascistiska reaktionen med all annan kapitalistisk reaktion, och försummade tillfället att se vad som var radikalt annorlunda och nytt i Mussolinis och Hitlers rörelser. Fascismen blev helt enkelt ointressant.

Problemet med den ena liberala och den vulgärmarxistiska tolkningen är reduktionismen: man frångår idéer och det ideologiska en egendynamik. Om nu fascismen ”bara” var ett uttryck för maktsjuka och nihilism, eller ”bara” ett uttryck för kapitalets behov – hur blev den då denna massrörelse? Och hur kunde den behålla makten under en så lång period? Teorierna kunde inte förklara fascismens dragningskraft på massorna, hur den som rörelse kunde mobilisera tusen och åter tusen småborgare, proletariserade studenter, intellektuella och industriarbetare. ”Vulgärmarxismens” svar rymde, till skillnad från liberalismens, dock en väsentlig sanning när den påvisade en förbindelse mellan kapitalism och fascism. Fascismen föds endast i kapitalistiska samhällen.

Det fanns emellertid teoretiker som försökte fånga dynamiken i fascismen och på så vis överskrida reduktionismen. Dessa fascistanalyser (som påbörjades vid Mussolinis makttillträde 1922 och fortsatte in på 30-talet i kampställning mot rådande kommunistisk taktik) har fallit i glömska. Teoretiker inom Komintern producerade sofistikerade och nyanserade analyser av den italienska fascismen. I det tyska KPD fanns Klara Zetkin och Karl Korsch, i det italienska PCI Antonio Gramsci och Ignazio Silone. Gemensamt för dessa var en mer komplex tolkning av fascismen som kapitalintressets uttryck. Tonvikten låg på fascismens motsägelsefulla natur. Mellan fascismens revolutionära retorik och dess förankring i småborgerskapet å ena sidan och det reaktionära målet å den andra fanns en motsättning, liksom det fanns en motsättning mellan rörelsens sociala bas och regimens sammansättning. Fascismen var på en och samma gång en av kapitalet relativt oberoende massrörelse och en historisk kraft, vars yttersta mål var att stärka kapitalets makt och förintar arbetarorganisationerna. Att fascismen var en massrörelse med syfte att skapa en politisk hegemoni erkändes inte av alla marxister, men för de självständigt tänkande stod det klart att det rörde sig om en reaktionär folklig mobilisering. Gramsci skrev: ”Fascismens karaktäristiska kännetecken är att den har lyckats samla småborgarna i en massorganisation. Det är första gången i historien som detta hänt.”²⁷ Men klassanalysen fokuserade inte blint på medelklassen.²⁸ Hur skulle småborgarna ensamt kunna ta makten? Den politiska och kulturella hegemonin fordrade stöd från samtliga klasser, det var Gramscis slutsats i nederlagets stund.

Mellan fascismens revolutionära retorik och dess förankring i småborgerskapet å ena sidan och

²⁷ James Joll *Gramsci* (Stockholm, 1974) s. 54.

²⁸ Marxisten Arthur Rosenberg gick i broschyren *Fascismen som massrörelse* (1934) till attack mot den vulgärmarxistiska klassanalysen. Han skrev ironiskt att ”småborgaren var den hemlighetsfulla makt, med vars hjälp Mussolini och Hitler tillkämpat sig segern. Grönsakshandlaren Fritz Schultze växte ut till demoniska proportioner.” Gunnar Gunnarson, *Fascism och klassherravälde. Förtryckets historia 1789-1982* (Tidens Förlag, Stockholm, 1983) s.15f. [Båda skrifterna finns på marxistarkivet: [Fascismen som massrörelse](#) resp [Fascism och klassherravälde](#)]

det reaktionära målet å den andra finns en motsättning, liksom det finns en motsättning mellan rörelsens sociala bas och regimens sammansättning. Tråden togs sedan upp av Leo Trotskij som såg fascismen som ett medel för att mobilisera och organisera småborgerskapet i finanskapitalets tjänst. Fascismen bär därmed på en inre motsättning mellan småborgerskapets målsättning och fascismens antiproletära syften. Motsättningen visar sig i kontrasten mellan fascistisk teori och praktik. Dessa fascismens motsägelser/motsättningar är fullt synliga hos Hjertén, trots att han – som alla fascister – försöker skylla över dem. Trots sina ovärderliga förtjänster lyckades inte heller dessa teoribildningar helt överskrida ”ekonomismen”. Klassperspektivet, kapitallogiken och den politiska analysen tog överhanden och ideologianalysen glömdes bort.

Liberala förnyare: Den ”nya skolan”

Inom forskningen har man delvis slagit in på andra vägar. I nyare fascismstudier (1980-och 90-talen) polemiserar man mot den traditionella bilden av fascistisk ondska och nihilism. Det nya perspektivet består i att man upphör att betrakta fascismen utifrån. Alla externa förklaringar, vare sig det gäller ”kapitalism”, ”ondska” eller ”modernisering” lämnas därhän. Föregångarna inom forskningen är den israeliske historikern Zeev Sternhell och amerikanen Stanley Payne, den senare återopad i många svenska verk om nazismen. På dessas axlar vilar Roger Griffin och Roger Eatwell som är talesmän för en förment ”ny konsensus” (Griffins ord) inom forskningen.²⁹ Det man är överens om inom denna nya akademiska skolbildning är att fascismen skall ses som bestående av en uppsättning idéer eller myter. Fascismens politiska stil, organisation och regim är rotade i 30-talets politiska kultur och kan därför inte vara ”paradigmatiska”. Göran Dahl och Conny Mithander har introducerat den nya forskarskolan och sammanfattar trendbrottet så här:

”I polemik mot den traditionella fascistforskningen har den ”nya skolan” ett ideologibaserat fascistbegrepp. Fascismen ses först och sist som en ideologi (ett tankemönster med sina specifika försanthållanden, värderingar och normer), lika koherent och sammanhängande (eller lika lite) som andra ideologier (socialism, liberalism och konservatism)”.³⁰

Fascismen ses som en ideologi bland andra, lika sammansatt som socialism och liberalism. Myten om nationen tilldelas en central ställning. Roger Griffin betraktar som fascismens kärna eller ”kärnmyt”, dess ”palingenetiska ultranationalism”. Begreppet är en konstruktion utifrån latinets *palin*, åter, och *genesis*, ursprung. Man framhäver därmed fascismens ”positiva” och utopiska ideal, drömmen om en pånyttfödd nation och en ”ny människa”. Det finns onekligen en poäng med detta ”inifrån-perspektiv” och det är att man bättre förstår fascismens självbild och dragningskraft. Hjertén tolkade mycket riktigt den italienska fascismen som en ”pånyttfödelse” av det eviga Rom. För honom, och idolen Mussolini, var nationen det enda riktigt beständiga i fascismens idévärld; den var dess kompass och slagruta.

Den ”nya skolan” är alltså något viktigt på spåren när den framhäver fascismens ”konstruktiva” sida. Tyvärr är det ett projekt som snabbt havererar. Det sker när man polemiserar mot äldre forskningstraditioner. Mot den etablerade tesen om fascism som högerextremism hävdar man att den är ”varken höger eller vänster” utan en ”tredje väg” (mellan kapitalism och kommunism). Därtill betonas fascismens heterogena klasstöd i polemik mot marxismens idé om medelklassen som den grundläggande samhällsklassen.³¹ Om det sistnämnda bör tilläggas: visst var det en mängd olika grupper som anslöt sig till Mussolini – officerare, studenter, småjordbrukare med

²⁹ För en svensk presentation av den ”nya konsensus”-skolans fascistteoretiker, se Göran Dahl och Conny Mithander ”Vem är fascist, och vad skall vi göra åt honom?” i *Tvärnsnitt* 1998/4.

³⁰ Dahl & Mithander.

³¹ Se Dahl & Mithander.

flera – men den övervägande delen kom från lägre medelklass. Detta noterade också Hjertén.³²

Vidare förkastas rörelseperspektivet med orden att rörelser är kontextberoende. Perspektivet flyttar fokus bort från fascismens eviga kärna: ideologins nationalism. Men den fascistiska ideologin är inte mindre dynamisk än själva rörelsen. Den revolutionära fascismens program från 1919 rymde antikapitalism och anti-monarkism, men den segrande fascismen avvecklade alla dessa idéer.

Är fascismen en socialism?

Under senare år har åsikten att fascismen är en socialism vunnit spridning i den vetenskapliga och politiska debatten. Zeev Sternhell menar att fascismen är socialistisk eftersom den har sitt ursprung bland socialister som inte är marxister. Var inte självaste Benito Mussolini ursprungligen socialist? På detta kan man svara: visst var Mussolini socialist, men en mycket märklig sådan. Hans ”socialism” var av nitzscheanskt och sorelianskt märke.³³ Steget till fascismen togs när han övergav och bröt med de socialistiska idéerna om proletär internationalism, klasskamp och socialisering av ekonomin.

Problemet med Sternhell med flera är de följer Mussolini och de fascistiska tänkarna i spåren utan att ifrågasätta deras utsagor. I ett sådant idéklimat är det upplysande att läsa en författare som Ivar Hjertén. Dagens forskare och politiska kommentatorer tycks nämligen ha förträngt den kollektiva skräck och förlamning som bolsjevikernas revolution ingöt i det europeiska borgerskapet. Fascismens primära mål var att förrinta bolsjevismen och stärka den rådande ordningen. Fascistregeringen var en ”reaktion mot en i Italien till absurditet driven och ännu i vissa länder florerande förföljelsepolitik mot kapitalet, som saklöst kan betecknas som en av världshistoriens största dumheter”.³⁴ Medlet var en ”nationell och borgerlig samling på bred front” som Hjertén skriver.³⁵ Och vidare:

”Bolsjeviksjukan var ingen specifikt italiensk åkomma. Den var en farsot, som, mer eller mindre våldsamt grasserande, spred sig över nästan hela kulturvärlden. /... / Vad som skilde Italien från andra länder, var blott, att sjukdomsförloppet här, på grund av vissa nationella lynnesdrag, blev mera akut än annars, och att läkekrisen, genom fascismen, just därför kom hastigare och i sin våldsamhet mera typisk än i det övriga Europa. Det är detta som gör att Europa har all anledning att studera fascismen så grundligt som möjligt och ur detta studium hämta all tillgänglig lärdom.”³⁶

Bristande metodologi

Allvarlig kritik kan riktas mot själva sättet att bedriva ideologianalys. De nutida akademiska fascismforskarna övertar helt sonika fascisternas syn på sig själva, deras definitioner och begrepp (t.ex. ”tredje vägen”). Fascismen är ”varken höger eller vänster” eftersom Mussolini säger att den är det. En på detta vis bedriven karaktäristik får allvarliga konsekvenser. Hur i grunden problematisk det rent idémässiga synsättet är, förstår man om inte annat efter att ha läst följande rader av Dave Renton:

³² Hjertén (1924) s. 96

³³ George Sorel (1847-1922) var en fransk filosof och syndikalist som predikade mytens, viljans och ”våldets” betydelse för klasskampen. Sorel var däremot inte speciellt intresserad av att förbättra arbetarklassens ekonomiska situation. Generalstrejken – hans teoretiska innovation – var för honom en mytisk konstruktion, ingen realitet.

³⁴ Ibid. s.212f.

³⁵ Hjertén (1922) s.27. Nationell samling var unghögerns paroll. En inte särskilt vågad gissning är att Hjertén sympatiserade med denna riktning. Hans medförfattare, Rütger Essén, reste för SNFs räkning till fascistkongresser under 30-talet.

³⁶ Hjertén (1924) s. 230.

”Ingen förnuftig människa skulle främst förklara Förintelsen utifrån det sättet som förövarna tolkade den. Så hur kan de professionella historikerna försvara en teori som använder sig av fascistiska källor som viktigaste utgångspunkt för att förstå fascismen.”³⁷

Renton slår huvudet på spiken: Förintelsen definieras aldrig med förövarnas begrepp, men däremot fascismen. Det är ett stort problem. På det praktiska planet får tillvägagångssättet tragiska konsekvenser; misstolkar vi budskapet så underlättar vi också för en återkomst. Om fascismens ses som en slags ”tredje väg” eller en ”ny religion”, ja då har fascisterna kammat hem halva segern: de representerar ju bara en ideologi bland andra, en ideologi som dessutom inte längre har mycket med svart- och brunskjortor att skaffa. De praktiska implikationerna av det nya fascismbegreppet är följande för dess svenska uttolkare:

”Icke-fascistisk intolerans, etnisk enögdhet, antiislamism, antiamerikanism och extrem högerpopulism utgör troligen långt allvarligare hot mot det fria och öppna samhället än de små fascistiska grupperingar som trots allt finns.”³⁸

Antiamerikanism? Läser jag rätt? Frikopplar man fascismen från högerextrema ideologier och härskande samhällsgrupper då hamnar man i verklighetsfrämmande resonemang som ovan. Någon antifascism går inte att bygga utifrån sådan forskning, eftersom man presenterar ett så snävt och ”opolitiskt” fascismbegrepp. ”Den slutar i bästa fall där analysen borde börja: med konstaterandet att det trots alla variationer går att prata om fascismen som ett allmänt begrepp” skriver Magnus Hörnqvist mycket träffande om universitetsforskningen.³⁹

Teoretiskt består problemet i en ofullständig metodologi. Varje vetenskaplig undersökning om fascismen bör naturligtvis inledas med en beskrivning av studieobjektet. Man försöker förstå aktörerna och deras tankeskapelser utifrån deras egen horisont. För detta krävs inlevelse och engagemang i den andres sätt att se och uppleva. Hur tänker en fascist? Vilka är dennes intentioner? Den ”sympatiska” eller förstående läsningen är en oundgänglig del av det vetenskapliga arbetet, men den idéhistoriska analysen måste sedan gå vidare från texten till kontexten. Vi skapar då en nödvändig distans till studieobjektet. Idéer och teorier relateras till den omgivande miljön. För att lyfta fram innehållet måste forskaren analysera idéerna och ideologin som moment i en bredare kultur- och samhällsutveckling. Men dagens fascismforskare isolerar idéerna från alla sociala och ekonomiska fakta och kan därför inte se att de fascistiska idéernas explosiva utveckling svarar mot vissa samhällsgruppers behov i samtidskontexten. Att behöva påpeka vikten av en ”misstankens hermeneutik” känns överflödigt, eftersom all kulturkritik och ideologianalys från Nietzsche till Marx just går ut på att avslöja den dolda meningen i budskap. Saker och ting är kort sagt inte vad de ser ut att vara. Vi får alltså inte, som dagens fascismforskare, ta fascismen för vad den säger sig vara; definitioner och analyser bör ske med begrepp som ej hämtats ur den fascistiska verktygslådan. Det kritiska perspektivet gäller i synnerhet en teoribildning som den fascistiska, som så uppenbart försöker dölja i vems eller vilkas intresse den agerar

En fogyta

En ideologikritiskt läst Ivar Hjertén säger oss mer om fascismen än många av dagens ledande forskare. Hjertén är förhållandevis uppriktig i sina texter. Historieskrivningen är förvisso skev, analyserna likaså, fascisternas fysiska våld tonas ned och så vidare, men han döljer aldrig helt vad det är fråga om. Hans tal om fascismen som stående bortom ideologier, partier och rörelser är

³⁷ Dave Renton, *Fascism* (Pluto Press, London, 1999) s. 28.

³⁸ Dahl & Mithander.

³⁹ Magnus Hörnqvist, ”Förlorade år och vunna insikter”.

bara alltför ihåligt och suddas snabbt ut av honom själv. Poängen är att Hjertén vill ha ett hierarkiskt och auktoritärt samhälle och han säger det öppet. Häri liknar han Adolf Hitler i *Mein Kampf*, som från början – på tjugotalet – deklarerade att han stod på borgerlighetens sida mot kommunismen, men skiljer sig avsevärt från senare fascister och anti-fascister, vilka fördunklat fascismen genom att i den se en vision om ett ”klasslöst” samhälle. Denna Hjerténs relativa brist på ”falskt medvetande” betingas säkert av de hårda klassmotsättningarna, men också av att fascismen var ett nytt fenomen och att dess värsta brott ännu ej begåtts (folkmordet och förintelseförnekarna tillhör en annan era). På så vis är Hjertén oss till stor hjälp. Han tecknar fascismens medel- och överklassmässiga anlete och det uppifrån kommande klasshatet mot arbetarna. Vi kan vidare se att fascismen bygger på både konservatismen och liberalismen. Den upphäver aldrig 1800-talets borgerliga ideologier, den radikaliserar och militariserar dem.

Ivar Hjertén avskydde demokratin, liksom han föraktade det stora folkflertalet. Begreppet ”ny demokrati” var en retorisk dimbildning som knappast kunde dölja vad det var fråga om: en aristokratisk överhetsstat. Att demokratibegreppet överhuvud finns med i boktiteln får ses som en eftergift till tidens prodemokratiska klimat. Hjerténs sympatier för en massrörelse som fascismen gör honom till en modern nykonservativ, men det aristokratiska draget är så markant att ”folkligheten” framstår som halvhjärtad. ”Massorna” är bara intressanta som material och språngbräda. I fascismen fanns möjligheten att rädda det gamla för-demokratiska privilegiesamhället. Hjertén är ingen revolutionär, trots sympatierna för den utomparlamentariska fascismen. Han använder förvisso revolutionsbegreppet, men tar avstånd från den revolutionära fascismens ideologi. Han säger det bra själv: ”Endast genom att gå utanför lagen kunde fascismen återställa lagen.”⁴⁰ Republikanismen och antikapitalismen var enligt Hjertén blott hugskott som den verkliga fasciströrelsen med tiden övervann. Det är den segrande fascismens ideologi – monarkismen, den ekonomiska liberalismen och den auktoritära staten – som är fascismens kärna, och den som Hjertén sätter sitt hopp till. Av detta kan vi dra följande lärdom: politisk diktatur är förenlig med privat äganderätt och fri marknad. Fascismen är inte antiliberal i sin syn på kapitalismen.

Hjertén svävade på målet, men 20-talets marxistiska fascismeteoretiker, liksom Herbert Tingsten (som vistades i Italien några år efter Hjertén), kunde visa att det rådde en stor skillnad mellan fascismen som rörelse och fascismen som regim. Där Hjertén är omedveten, eller slätar över, där för den marxistiska fascismanalysen oss på rätt spår. Dessa bortträngda alster visar att det från början fanns stor kunskap om vad fascismen gick ut på. De inre motsättningar som konstituerar fascismen kunde bara temporärt lösas till priset av ökat förtryck. Av den harmoniska samverkan mellan klasserna i en nationell gemenskap som sades vara målet blev intet. I såväl Italien som Tyskland omskapades och skärptes de sociala motsättningarna: lönerna sänktes, arbetstiden förlängdes, arbetet intensifierades etc. Mellanskikten utblottades och kapitalistklassen berikades. Men för dagens forskare är allt detta ointressant.

Jag tror att det är rimligt att se Ivar Hjerténs politiska författarskap som en slags ideologisk fogyta mellan konservatism och fascism. Det är skarven mellan den bildade, humanistiskt präglade borgaren och den auktoritära våldsförhärligande fascisterna som framträder när den förstnämndes ställning är hotad.

Vi som befinner oss i nytt sekel ser hur den hjerténska retoriken från det förra seklets första decennier åter blir användbar i kampen mellan klasserna. När samhällsklyftan blir för stor och den ekonomiska krisen för akut, krävs konservatism och myter för att lappa ihop såret. Åter hör

---

⁴⁰ Hjertén, 1924. s.182.

vi nedsättande tal om ”massan” och om behovet av ett starkt ”ledarskap”. Det är ett irrationellt tänkande som kan tyckas dött och begravet, men för en hotad borgerlighet och ett system i kris är det alltid användbart. Föraktet mot ”massan” är ett förakt mot demokratin – den förhatliga ”massdemokrati” som Hjertén och hans kretsar vände sig emot.

EN ARTIKEL AV DAVID BROLIN

Artikelförfattaren är frilansskribent och har bland annat medverkat i tidskrifter som Häften för kritiska studier och Tiden

Mer om fascismen och högerextremismen av David Brolin

David Brolin: [Vad är fascism?](#)

David Brolin: [John-Stuart Mill och massmördaren. Anders Behring Breivik, fascismen och den liberala traditionen.](#)

David Brolin och Martin Fahlgren: [Vad är egentligen fascism? Med anledning av en aktuell debatt](#)